

УДК 340.15 (477.74-25ОД): 340.12

Дзевелюк А. В., НУ «ОЮА»

МИКОЛА ЮХИМОВИЧ ЧИЖОВ ПРО СТАТУС ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА

В даній статті досліджується внесок М. Ю. Чижова в науку «енциклопедія права», основні ідеї, а також визначення вченого цієї науки і порівняння його з визначеннями інших вчених того часу.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена наступними обставинами. По-перше, тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки, поряд з використанням досягнень західної цивілізації, все більшої актуальності набуває звернення до власної науково-правової спадщини, особливо творчості вітчизняних вчених-юристів дорадянського періоду. По-друге, необхідністю заповнення прогалин у знаннях про минуле вітчизняної правової думки, у вивченні історії формування та розвитку українського правознавства в їх значущості для сучасності. По-третє, тим, що воно присвячено теоретико-методологічні правові спадщині несправедливо забутого вітчизняного правознавця, доктора державного права – Миколи Юхимовича Чижова (1853-1910) [про його біографію див.: 1, 2], з ім'ям якого пов'язано вивчення загальнотеоретичного правознавства в Імператорському Новоросійському університеті. Тим часом ідеї вченого до цих пір не стали предметом самостійного дослідження.

Метою цієї роботи є аналіз одного з аспектів науково-правової творчості М. Ю. Чижова, а саме – його поглядів на такі теоретичні питання як виникнення науки енциклопедії права, її розвиток та порівняння його визначень з визначеннями вчених того часу.

М. Ю. Чижов наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., свої юридичні знання вдосконалював у відомих європейських університетах (спочатку в Гейдельберзі, Страсбурзі, Мюнхені й Відні, а потім – у 1882 – 1884 рр. – у Берліні, Парижі та Страсбурзі), посилено займався теоретичними юридичними дисциплінами, вивчав практику викладання і вивчення енциклопедії і філософії права в цих університетах. Результатом даних пошуків спочатку стала праця за назвою «Енциклопедія і філософія права в німецьких і австрійських університетах» (Одеса, 1882). Накопичений досвід йому знадобився також при викладанні з 1885 р. на кафедрі енциклопедії права й історії філософії права в Імператорському Новоросійському університеті. Зарубіжні наукові відрядження і власний викладацький досвід надалі дозволили

М. Ю. Чижову підготувати власний лекційний курс з енциклопедії права [3; 146-147].

За М. Ю. Чижовим, немає жодної галузі правознавства, щодо якої було б настільки багато найневизначеніших поглядів, як енциклопедія права; майже кожен учений-юрист трактує її по-своєму. Отже, кожен, котрий розпочинає вивчення енциклопедії права, ставить запитання: що це за наука «енциклопедія права»? Яке її значення серед інших юридичних наук? Яка мета її вивчення і який її зміст? [3, с. 3]. На думку вченого, вирішення зазначених питань становить важливість у плані не тільки долі даного предмета в університеті, але й наукової самостійності енциклопедії права.

На основі критичного аналізу великої західноєвропейської і вітчизняної літератури з цього питання вчений слідом за М. Зверевим [4, с. 21] існуючі погляди щодо статусу енциклопедії права групує в такий спосіб. Одні з учених не визнають за енциклопедією права значення самостійної науки, вважаючи її тільки вступом у вивчення права і завершенням його вивчення. Інші, навпроти, вважають енциклопедію права самостійною наукою. (М. Зверев усі точки зору зводив до двох напрямів – «негативного» і «позитивного»).

Представники першої групи, що заперечують самостійність енциклопедії права, виправдують її існування серед інших юридичних наук чисто практичними, педагогічними цілями, пропедевтичними міркуваннями. Вони вважають, що енциклопедія права призначена для тих, хто починає і закінчує юридичну освіту. У цьому зв'язку становить інтерес думка вітчизняного вченого К. А. Неволіна, оскільки, згідно з М. Ю. Чижовим, «вона становить одну з кращих і ясних думок в усій європейській юридичній літературі з даного пункту» [5, с. 7].

Так, на думку К. А. Неволіна, енциклопедія законодавства є огляд наук законодавства у взаємозв'язку, хоча він формально визнав самостійність енциклопедії права, фактично зводив її до з'єднання юридичних наук в одне ціле, до їх скороченого викладу. Саме в цьому сенсі визнав К. А. Неволін необхідність енциклопедії для тих, хто починає і закінчує курс юридичних наук. Відповідно до погляду К. А. Неволіна, енциклопедія, розглядаючи юридичні науки у взаємозв'язку з боку змісту, по-перше, дає початківцю тверді точки для того, щоб він міг установити свої поняття при вивченні цих наук; по-друге, указує починаючому правильний метод вивчення законів; по-третє, задовольняє природному бажанню учня – мати будь-яке поняття про предмети майбутнього свого навчання, оглянути попередньо весь шлях свій із самого початок до кінця. Для тих, хто закінчує юридичну освіту, значення енциклопедії права полягає, за К. А. Неволіним, у тім, що

енциклопедичний огляд при кінці його поприща раптом висвітлює в його пам'яті все змішане ним протягом декількох років; він закінчує своє навчання так, начебто б воно тривало тільки кілька днів.

Учені, що надають енциклопедії значення науки вступної і заключної, поряд з виправданням існування енциклопедії права чисто практичними цілями, вимагають від енциклопедії права стислості й короткості її змісту, і ці стислість і короткість викладу визнають необхідною належністю енциклопедичного викладання права. Посилаючись на ідеї П. Г. Редкіна, викладені в його курсі «Енциклопедія юридичних, політичних і соціальних наук», і їх детально аналізуючи, М. Ю. Чижев доходить висновку, що «якщо значення енциклопедії права визначати практичними цілями її викладання для тих, хто починає і закінчує юридичну освіту, значить звести енциклопедію права на ступінь засобу, для досягнення при її сприйнятті суб'єктивних, хибких самих по собі, цілей учнів і вчителів; і так само значить відрізнити енциклопедію права від інших наук не по об'єктивних, чисто наукових підставах, а за залежністю її від суб'єктивних вимог слухачів або викладача. Обмежувати ж нашу науку та її значення суб'єктивними слабостями учнів або суб'єктивними розуміннями викладача значить виключити енциклопедію із сфери наук, зводячи її на місце простого засобу для зовнішньої мети» [5, с. 10]. Головний висновок Миколи Юхимовича полягає в тому, що значення енциклопедії права та її існування в науковому організмі повинні визначатися об'єктивними науковими засадами, що впливають із природи предмета самої цієї науки.

Визнання енциклопедії права тільки стислим і коротким «оглядом», «нарисом» усіх юридичних наук, на думку вченого, також варто визнати не науковим, бо поняття «стислість» і «короткість» не певні, розтягні й впливають не із сутності змісту енциклопедії права, а із суб'єктивних розумінь автора, що може, як йому завгодно і коли йому завгодно, вносити своє сваволя у зміст енциклопедії права, що цілком чужо науці в істинному сенсі. Якщо звести весь зміст енциклопедії права до скороченого і стислого викладу важливих істин науки, що виправдуються зовнішніми, сторонніми цілями, то, згідно з ученим, її університетське становище може бути навіть зайвим: її потрібно знищити, бо можна обійтися і без енциклопедії права [5, с. 10-11].

М. Ю. Чижев упевнений, що самостійне наукове значення енциклопедії права визначається її специфічним змістом, що не входить у жодну зі спеціальних юридичних наук у їх окремість й у їх сукупності. Він вважає енциклопедію права самостійною наукою серед інших юридичних наук, тому детально аналізує думку тих учених,

що ратують за самостійність зазначеної науки і дивляться на неї як на єдине ціле, органічно зв'язане у всіх своїх частинах. Якщо енциклопедія права є органічна єдність усіх частин права і науки права, то тоді відкля енциклопедія права запозичає свій зміст? – ставить запитання вчений. При вирішенні цього питання одні вчені вважають, що енциклопедія права не має свого власного змісту чи предмета вивчення, що не сталося б у всіх інших юридичних науках, але її самостійність набувається способом ставлення до досліджуваного матеріалу, не тим, що вона вивчає, а тим, як вона вивчається. А інші, навпаки, затверджують, що енциклопедія права має свій самостійний зміст, незалежно від спеціальних юридичних наук узятих разом; свій зміст вона здобуває сама з внутрішнього і зовнішнього досвіду і робить відповідні висновки; бо енциклопедія займається розвитком ідеї науки, то вона сама наука, іншими словами, наука наук.

Ступінь обґрунтованості наведених думок, за М. Ю. Чижевим, може бути виявлений установленням причин, що викликали до життя енциклопедію взагалі, енциклопедію права зокрема.

Згідно з М. Ю. Чижевим, енциклопедія існує поруч з іншими спеціальними науками на тій самій підставі, на якій поруч з аналізом існує синтез: переважне застосування аналізу до явищ світового життя створює спеціалізм знання, а перевага синтезу – енциклопедизм. От чому потреба в енциклопедизмі з'явилася відразу же, коли незабаром окремі спеціальні галузі знання досягли більш або менш високого розвитку. Існування енциклопедії взагалі викликано до життя потребами людського духу в єдності й обумовлюється розвитком спеціалізації людського знання, а не виправдується тільки практичними пропедевтичними цілями [5, с. 13].

Вчений відзначає, що наука його часу до того розгалузилася, знання до того спеціалізувалися і прагнення до спеціалізації наук до того не удержимо, що подібне прагнення могло б призвести до найсумніших результатів (до переваги фахової освіти на шкоду загальній), якби поруч із прагненням людського знання до спеціалізації не йшов інший напрям, що відшукує загублені, очевидно, зв'язуючі нитки в масі спеціальних знань. Цей другий напрям людського знання, протилежний першому, є прагнення до з'єднання висновків, що надають окремі галузі знання, до підбиття результатів, які вони добули, під одні загальні засади, до злиття істотних основ усіх наук в одне струнке ціле, в одну систему на підставі панування у всіх світових явищах, що підлягають людському знанню, загальних законів, на підставі єдності діючих у світових явищах сил. Для уявлення єдності різних наук на підставі загальності законів пізнаних явищ і існують енциклопедії.

Енциклопедія – це синтез людського знання, що примиряє всі протилежності окремих наук і задовольняє прагнення людського духу до гармонії, єдності. Це є наука в її істинному сенсі, зведена до найпростіших вищих засад, на підставі яких встановлюються і розвиваються всі явища світового життя. (Уособленням спеціалізму є факультети, а представником енциклопедизму – університет як наукова система в реальності) [5, с. 14]. Уявлення в єдності всього людського знання на підставі загальних законів світового організму створює загальну енциклопедію, а особа, здатна скласти таке уявлення, називається енциклопедистом у істинному і великому сенсі цього слова. Уявлення систематичної сукупності знань, що належать до однієї будь-якої сфери науки, складає приватну, спеціальну енциклопедію. Спеціальна енциклопедія викликана до життя тими самими причинами, як і існування загальної енциклопедії, тобто потребою людського розуму в єдності, у системі серед розмаїтості. Скільки окремих груп людського знання, стільки може існувати і спеціальних енциклопедій. Так, існує енциклопедія філософських наук, енциклопедія медицини і т. д. До спеціальних, приватних енциклопедій зараховується й енциклопедія права, що належить до групи юридичних знань. Енциклопедія права, як особлива наука, дотепер не визначилася ще цілком. У будь-якому разі, згідно з М. Ю. Чижовим, єдність усіх юридичних наук на підставі загальних законів розвитку явищ юридичного життя становить енциклопедія права. Вона відрізняється від інших предметів юридичної освіти не тим, що запозичає свій зміст із усіх наук, що викладаються на юридичному факультеті, і не способом тільки розгляду їй передлежачого матеріалу, а тим, що їй властивий особливий зміст, не залежний від усіх інших спеціальних юридичних наук, і що вона ставить свої самостійні завдання [5, с. 15].

В іншій праці потребу в такій узагальнюючій науці, як енциклопедія права, учений пояснює своєрідно. На його думку, з'ясування загальних основ права і встановлення системи права необхідно при вивченні спеціальних наук настільки, наскільки необхідно взагалі з'ясування подробиць із загального цілого. Вчений упевнений, що «зміст і завдання енциклопедії права не можуть входити в жодну зі спеціальних наук без порушення їхнього власного змісту і вторгнення їх у чужу сферу. Установлення системи загальних засад права складає діяльність, що перебуває за межами роботи фахівців. Чому ж не назвати результати цієї наукової діяльності змістом особливої науки?» [3, с. 3].

Виходячи з положення сучасної йому науки про те, що наука права має завдання розкрити закони розвитку юридичних явищ, М. Ю. Чижов зміст енциклопедії права визначає як єдність простих,

корінних сил і законів, що діють у всіх проявах права як одного з явищ суспільного життя. Пізнання загального в праві виходить за межі тієї чи іншої спеціальної юридичної науки і складає належність енциклопедії права. На думку вченого, на долю енциклопедії права випадає вирішення, головним чином, двох самостійних завдань, що дають енциклопедії самостійне становище серед інших юридичних наук. Ці завдання полягають: 1) у встановленні системи права і юридичних наук; і 2) у з'ясуванні права у всіх його проявах на підставі корінних соціальних сил, законів [5, с. 15-16]. Ці самі завдання в іншій праці вчений конкретизував у такий спосіб: «1) у з'ясуванні загальних засад права, властивих кожній з галузей науки права (загальне вчення про право); і 2) у встановленні системи права і юридичних наук (систематичний огляд різних галузей права у спільному зв'язку з боку їхнього змісту – систематика права)» [3, с. 3].

У трактуванні М. Чижова енциклопедія права – це наука, зазначений зміст і завдання якої не довільні, не визначаються його особистим розсудом, а випливають з вимог науки права. На його думку, встановлення системи правознавства і з'ясування основ юридичного життя суспільства настільки необхідно при вивченні спеціальних наук права, наскільки необхідно взагалі з'ясування подробиць із загального цілого. Зміст і завдання енциклопедії права не можуть входити в жодну зі спеціальних наук без порушення їхнього власного змісту і вторгнення їх у чужу сферу. Такий зміст і такі завдання повинні були утворити особливу галузь юридичних наук, якою і є тільки енциклопедія права [5, с. 16].

Таким чином, М. Ю. Чижов доходить висновку, що встановлення системи права і з'ясування загального в праві повинні утворити особливу галузь юридичних наук, якою і є вступ у вивчення права (енциклопедія права).

Відповідно до двох самостійних завдань енциклопедії права, її виклад, за М. Ю. Чижовим, розпадається на два відділи. У першому з них усвідомлюється природа права на підставі корінних соціальних сил, а в другому – подається система права і юридичних наук [5, с. 17].

Свої лекції з енциклопедії права М. Чижов подав за назвою «Вступ у вивчення права (енциклопедія права)» (Одеса, 1908). Дану працю вчений починає такими словами: «Свої лекції я випускаю у світ: 1) під ім'ям вступу у вивчення права і 2) не у формі компактного курсу, а у вигляді нотаток, що в мене утворилися при читанні лекцій і якими я поділявся зі своїми слухачами» [3, с. 1].

Своєрідність (мабуть, і суперечливість) визначення М. Ю. Чижовим статусу енциклопедії права (як окремої науки) полягає в тому, що науку

в даному разі він розуміє специфічно. Він пише: «Свої лекції я назвав вступом у вивчення права, бо я на енциклопедію права дивлюся як на науку в тому розумінні, що вона є особливий предмет юридичної освіти, призначений, головним чином, для початківців юридичної освіти... У «вступі» початківець може почерпнути загальні поняття про право і систематично оглянути різні галузі правознавства у спільному зв'язку з боку їхнього змісту» [3, с. 1]. Іншими словами, у наявності ототожнення науки і навчальної дисципліни. Енциклопедія права М. Ю. Чижова носить характер найпевніше навчального посібника, що знаходить своє відображення й у назві – «Вступ у вивчення права». З цього погляду енциклопедія права М. Ю. Чижова не відрізняється від багатьох своїх аналогів.

Саме зазначені вище завдання, на думку вченого, обумовлюють особливе становище енциклопедії права серед інших юридичних наук. У цьому зв'язку цікаві судження М. Ю. Чижова про співвідношення енциклопедії права і загальної теорії права. На його думку, завдання загальної теорії права «відкрити зв'язок і наступність юридичних явищ, звести масу юридичних явищ до невеликого числа засад, законів в одне ціле і закінчене» і є також завданням енциклопедії права [3, с. 4]. Як неважко помітити, у цій частині енциклопедія права ототожнюється із загальною теорією права, що фактично було узвичаєно серед тодішніх енциклопедистів. Деякі з них запропонували перейменувати її на теорію права. Зокрема, виходячи з невизначеності змісту енциклопедії права і безмежності матеріалу, що міг би ввійти в її склад, М. Капустін пропонував іменувати цю науку не енциклопедією, а теорією права. М. Коркунов також наполягав на необхідності дати узагальнюючій науці в правознавстві назву загальної теорії права, при цьому він виходив з того, що філософія права й енциклопедія права одне й те саме, і це тільки підготовчі стадії до створення однієї узагальнюючої дисципліни. Праця Є. Трубецького хоча й називається енциклопедією права, але в дійсності становить теорію права.

Енциклопедія права в трактуванні М. Ю. Чижова, по його ж словах, дуже близько підходить до філософії права, бо «та й інша є система права, та й інша вивчає спільний зв'язок юридичних наук, та й інша прагне підтримати єдність окремих галузей права» [3, с. 4]. Разом з тим М. Ю. Чижов не погоджується з думкою деяких учених, що затверджують, що енциклопедія права запозичає свій зміст із філософії права [5, с. 16-17]. До речі, вперше необхідність злиття, ототожнення філософії права й енциклопедії права висловив П. Карасевич.

На закінчення необхідно відзначити, що в історії становлення загальнотеоретичного правознавства енциклопедія права відіграла

дуже важливу роль. Разом з тим, наша позиція полягає в тім, що енциклопедія права не може бути визнана наукою в сучасному її розумінні. Як вірно зауважує В. М. Хропанюк, енциклопедія права як наука методологічно неспроможна, оскільки в ній немає ні власного предмета, ані методу дослідження, тобто того, що властиво будь-якій науці, і вона нині трансформувалася в навчальну дисципліну за назвою «Вступ в юридичну спеціальність» [6, с. 15].

Бібліографічний список

1. Бабкин В. Д. Чижев Микола Юхимович / В. Д. Бабкин, І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. – К. : Видав. Дім «Юридична книга», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 222-224.
2. Самодурова В. В. Чижев Микола Юхимович. Юрист, фахівець у галузі енциклопедії і історії права / В. В. Самодурова // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. Т. 4 : Р-Я / відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібл. ред. В. В Самодурова, І. В. Шепільська, Н. С. Татарова. – О. : Астропринт, 2000. – С. 355-357.
3. Чижев Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки ординарного профессора Императорского Новороссийского университета Н. Е. Чижева / Н. Чижев. – О. : Типогр. «Русской Речи», 1908. – 289 с.
4. Зверев Н. Энциклопедия в ряду юридических наук / Н. Зверев // Юрид. вестник. – 1880. – Т. 3. – С. 15-28.
5. Чижев Н. Энциклопедия и философия права в германских и австрийских университетах / Н. Чижев. – О. : Типогр. Зеленого (б. Ульриха), 1882. – Вып. 1. – 94 с.
6. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. – 2-е изд. – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.

В данной статье исследуется вклад Н. Е. Чижева в науку «энциклопедия права», основные идеи, а также определение ученого этой науки и сравнение его с определениями других ученых того времени.

This article explores the contribution of N. E. Tchizhov's in science «encyclopedia of law», the basic ideas and scientists definition of this science and its comparison with the definitions of other scientists of that time.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013